

Araştırma Makalesi • Research Article

**UBEYDULLAH ES-SİNDÎ'NİN İLHÂMÜ'R-RAHMÂN ADLI
TEFSİRİNE DAİR BAZI DEĞERLENDİRMELER***

Some Evaluations on 'Ubaidullāh al-Sindhī's Interpretation of Ilhām al-Rahmān

Hikmet Akdemir^a

ÖZ

^a Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Çorum/Türkiye, email: hikmetakdemir@gmail.com ORCID: 0000-0002-0090-4574.

Ubeydullah es-Sindî (1872-1944), çağdaş dönemde Hindistan'ın yetiştirdiği, hayatını ilme ve cihada adanmış aksiyoner bir ilim adamıdır. Zamanında hemen hemen her alanda büyük bir çöküş yaşayan İslam âleminin bu vahim vaziyetten kurtulması için çareler düşünmüş, teoriler üretmiş ve büyük bir azimle ideallerini gerçekleştirmek için var gücüyle çalışmıştır. Aynı zamanda çok yönlü bir siyasi kişiliğe sahip olan Sindî, hedefine ulaşmak için bütün meşru vasıtaları kullanmasını bilmiştir. Bu vasıtaları, teorik alana dair olanlar ve pratik alanla ilgili olanlar diye iki kısma ayırmak mümkündür. İlk gruba giren kısmı, onun eserleri oluşturur. Kısaca *İlhâmu'r-Rahmân* adıyla bilinen tefsiri, onun birçok eserinden biridir. Kur'an'ın ilk dört sûresinin tefsirini içeren bu eser, Sindî'nin derslerindeki konuşmalarını Musa Carullah'ın (1875-1949) yazıya geçirmesiyle Mekke'de 150 günde telif edilmiştir. Analiz yöntemiyle telif edilen bu makalenin amacı söz konusu tefsiri tanıtmak, onun bazı özgün ve eleştiriye açık yönlerini tespit etmektir. Makalede özetle şu sonuca ulaşılmıştır: Sindî, bu eserinde ele aldığı ilk dört sûredeki ayetleri Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (1703-1762) anlayışına göre tefsir etmiştir. Eserde Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in (s) risaletinin evrensel olduğu, zamanındaki Müslümanların bazı yanlış tutumlarına getirilen eleştiriler ve öneriler, günümüzde hilafet müessesesinin nasıl teşekkül etmesi gerektiği, yabancı dilde verilen eğitimin verimli olmadığı, inşa ettiği toplumsal düzen açısından Kur'an'ın mucize olduğu gibi pek çok özgün görüşler mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir Tarihi, Tefsir, Çağdaş Tefsirler, Ubeydullah es-Sindî, İlhâmü'r-Rahmân

ABSTRACT

'Ubaidullāh al-Sindhī (1872-1944) who devoted his life to 'ilm and jihād is an actionist scholar raised by India in the contemporary period. He thought of solutions, produced theories, and worked with all her might to realize his ideals with great determination in order to get rid of the grave situation for the Islamic world which experienced a great collapse in almost every field during his lifetime. Sindhī, who also has a versatile political personality, knew how to use all legitimate means to reach his goal. It is possible to divide these tools into two parts as those related to the theoretical field and those related to the practical field. The first group is his works. His tafsīr, known as *Ilhām al-Rahmān* in short, is one of his several works. This work, which includes the interpretation of the first four sūras of the Qur'ān, was compiled in 150 days in Mecca, with the transcription of Shindī's lectures by Mūsā Jārullāh (1875-1949). The aim of this article having been written with the analysis method is to introduce the tafsir in question and to identify some of its original and critical aspects. In summary, the following conclusion was reached in the article: Shindī interpreted the verses in the first four sūras in this work according to the understanding of Shah Walī Allāh al-Dihlawī (1703-1762). In the work, it is emphasized that the Qur'ān and the Prophet's (s) prophecy are universal. In addition, some of the wrong attitudes of Muslims in his time are criticized and suggestions are made. In addition, there are many original views such as how the institution of the caliphate should be formed today, the education given in a foreign language is not efficient, and the Qur'an is a miracle in terms of the social order it has built.

Keywords: History of Tafsīr, Tafsīr, Contemporary Tafsīrs, 'Ubaidullāh al-Sindhī, , Ilhām al-Rahmān.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

GİRİŞ

Hint Alt kıtasındaki Pencâb bölgesinin Siyâlkût şehrinin Çıyanvâli köyünde 12 Muharrem 1289/10 Mart 1872 tarihinde dünyaya gelen Ubeydullah es-Sindî (1872-1944), Sih bir ailenin çocuğudur. On altı yaşında Müslüman olmuştur. Gençlik yıllarından başlayarak bütün ömrünü cihat ve ilme adanmış, bu uğurda uzun yıllar vatanından uzak kalmış, çeşitli zorluklara maruz kaldığı halde davasından taviz vermeden mücadelesini her platformda sürdürmüştür. Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasında büyük payı olan kahramanlardan biri olan Sindî, İslam medeniyetinin çöküşüne, Müslümanların dünya siyaseti, bilim ve teknoloji başta olmak üzere her alanda geri kalmasına şahit olmuştur. Böylesine ağır şartlar altında ümmetin bu vahim durumdan kurtulması için çareler düşünmüş, fikir ve teori üretmiş, elinden geldiği kadar ideallerini gerçekleştirmek için dur durak bilmeden, gece-gündüz demeden çalışıp durmuştur.¹

Sindî'nin bu bağlamdaki çabalarından biri de 26 Temmuz 1937 tarihinde Musa Carullah'a (1875-1949) imla etmek suretiyle telif olunan *İlhâmu'r-Rahmân fi tefsîri'l-Kur'an 'alâ usûli'l-İmâm Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî* adlı tefsiridir. Kur'an'ın ilk dört sûresinin tefsirini içeren bu eser, Mekke'de yaklaşık 150 günde tamamlanmıştır.²

Dolayısıyla Sindî'nin *İlhâmu'r-Rahmân* adlı tefsiri, onun diğer birçok eseri gibi bizzat kendisi tarafından kaleme alınmamıştır.³ Sindî'nin Şah Veliyyullah Dihlevî'nin anlayışına göre verdiği tefsir derslerini dinleyerek yazıya geçiren Musa Cârullah, bu şekilde telif edilmiş olan *İlhâmu'r-Rahmân*'ın bir kopyasını 1939'da ziyaret için gittiği Hindistan'a götürmüştür. Bu kopya Sindî'ye takdim edilmiştir. Onun vefatının ardından eser, Hafız Muhammed Nur Mürşid Mekkî tarafından iki yıl süren bir çalışma sonucunda tashih edildikten sonra iki cilt halinde yayımlanmıştır.⁴

Çağdaş dönemin içtimaî tefsir örneklerinden biri olan bu eserinde Sindî, ayetlere getirdiği özgün yorumlarla tefsire yeni bir ivme kazandırmış, yaşadığı dönemde eski hayatîyetini kaybeden bu alanın tekrar canlanmasına önemli katkı sağlamıştır. Bu açıdan küçük hacmine rağmen söz konusu eser, tefsir tarihinde önemli bir yere sahiptir.

1. Özgün Tespit ve Yorumlarından Bazıları

Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân* adlı tefsirinde ayetlere klasik ve çağdaş tefsirlerde yer almayan birçok özgün yorum getirmiştir. Bu yorumlardan bir kısmı ayetlerin sarîh diğer bir kısmı ise işarî manalarına dairdir. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Sindî söz konusu tefsirinde birçok kez Hz. Peygamber'in (s) risaletinin ve Kur'an hükümlerinin tarihsel olmayıp evrensel olduğunu vurgular. O, Hz. Peygamber'in (s) risalet görevinin iki yönünün bulunduğunu, bunlardan birincisinin Hicaz ve diğer bölgelerdeki ümmi Araplara; ikincisinin ise o Araplar vasıtasıyla bütün dünyaya yönelik olduğunu söyler.⁵

Sindî, Kur'an öğretilerinin sadece çöl Araplarına mahsus olmadığını, böyle düşünen kimselerin Kur'an'ı anlamadıklarını beyan eder.⁶ Ona göre Kur'an'ın tek muhatabının çöl bedevileri olduğunu söyleyen bazı müfessirlerin bu görüşü doğru değildir. Zira Kur'an'ın hükümleri ve ahlaki ilkeleri,

¹ Sindî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdulhamit Birişik, *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyasî Düşüncesi ve Tefsiri* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 55-129.

² İmâm Ubeydullah İbn el-İslâm es-Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân fi tefsîri'l-Kur'an 'alâ usûli'l-İmâm Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî*, [İmla eden: Sindî, Yazıya geçiren: Musâ Cârullah], (Karaçi: Beytül-Hikme, ts.), 1/4-5.

³ Sindî'nin eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Birişik, *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyasî Düşüncesi ve Tefsiri*, 129-137.

⁴ Birişik, *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyasî Düşüncesi ve Tefsiri*, 201.

⁵ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/107.

⁶ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/204.

sadece iptidai toplumlara mahsus olmayıp medeniyet seviyesi hangi ölçüde olursa olsun bütün toplumlara, başka bir deyişle bütün insanlığa hitap etmektedir.⁷

2-Müfessirlerin büyük bir çoğunluğu “*Hakkı bâtilla karıştırıp da bile bile hakkı gizlemeyin!*” (el-Bakara 2/42) ayetindeki nehyi, iki ayet öncesindeki Benî İsrâîl’e yönelik hitabın devamı olarak görmüşlerdir. Ayette geçen *hak* lafzını “Allah’ın Tevrat’ta indirdiği ayet ve hükümler, *batıl* lafzını, onların kendilerinin uydurup yazarak Tevrat’a dahil etikleri şeyler ya da *hakkı* onların içindeki bazı münafıkların Hz. Peygamber’in (s) risaletine dair gerçeklerden bir kısmını ikrar etmeleri, *batılı* da aynı konudaki gerçeklerden diğer bir kısmını inkâr etmeleri” diye tefsir etmişlerdir.⁸

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), “Hitap Benî İsrâîl’e yönelik olsa da bu nehiy diğer insanlar için de bir uyarıdır. Zira hitap görünüşte hususi ise de mana umumidir”⁹ diyerek nehyin Müslümanlar için de geçerli olduğunu beyan eder.

Sindî aynı görüşten hareketle bu ayete güzel bir yorum getirir ve özetle şöyle der: “Din asıl maksat ve öz olan şeylerle bunlara ulaşmak için vasıta olan vesilelerden ve araçlardan oluşur. Vesileleri ve araçları asıl maksadını yerine koyan kimse hakka batıl kisvesi giydirmiş olur.” Sindî bu yorumunu izah sadedinde iki örnek verir. Bunlardan birincisi kendi yaşadığı dönemde Hindistan’da inek kesme işidir. Oysa ona göre Hindistan’ın İngiliz işgali altında olduğu o dönemde Müslümanların en önemli vazifesi, vatanlarını kâfirlerin tasallutundan kurtarmak ve özgürleştirmektir. Buna rağmen onlar, bu cihat farızasını unutup inek kesmeyi en önemli vazife saydılar. Hâlbuki inek kesmek, Hindistan’ın ilk fethedildiği sıralarda Müslümanları Hindulardan ayırmak için yapılan bir işti. Bu faaliyet Hindulara galip gelmek için bir vesile idi. Müslümanlar zamanla bu vesileyi farz ve vacip haline getirdiler; asıl maksat olan ülkeyi kâfirlerin işgalinden kurtarmak için cihat etmeyi unuttular. Sindî’nin verdiği ikinci örnek ise şudur: İslam dininin asıl kaynağı Kur’an’dır. Hadisler onun açıklamaları niteliğindedir. Mantık, sarf, nahiv, meani, beyan, bedî, fıkıh usûlü gibi ilimlerin hepsi Kur’an-ı Kerim’i anlamak için birer vesiledir. Şah Veliyullah ed-Dihlevî’nin (ö. 1176/1762) tabilerinden oluşan az bir grubun dışında bu ilimlerle meşgul olan kimseler, bunların tamamını asıl maksat yerine koydular ve Kur’an’ı terk ettiler. İşte bu hakkın gizlenmesi ve batılla karıştırılmasıdır.¹⁰

3-Sindî, günümüzde Müslümanlar olarak toplumumuzu ve toplumsallığımızı kaybettiğimizi söyler. Bunu çocuklarımız ve kadınlarımıza baskı yapmamız sonucunda onların şahsiyetlerini kaybetme ve sorumluluklarını unutmalarına bağlar. Kendisinin de aynı hatayı yaptığını, sonra bunu fark edip döndüğünü itiraf eder. Akabinde Allah’tan af dileyen Sindî, herkesi bu konuda nefisini hesaba çekmeye davet eder.¹¹

4-Sindî, hakkında nas bulunmayan örf kabilinden uygulamaların zamanın şartlarına bağlı olarak değişmesi gerektiği kanaatinde. Dolayısıyla o, örneğin Abbasi döneminde güzel kabul edilen bir uygulamanın kendi döneminde şartlar değiştiği hâlde tıpkı Kur’an’ın hükümleri gibi uygulanması gerektiğini düşünenleri cahil ve İslam düşmanı olmakla itham eder. İctihat kapısının açık olup olmadığının tartışıldığı bir dönemde o, yeni çıkan meselelerin çözümü için müçtehit fakihlerden bir

⁷ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/209, 2/28, 70.

⁸ Örnek olarak bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423), 1/101-102; Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 1/567-568; Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmi'î't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1408), 1/132; Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd -Ebû Muhammed- Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 1/76; Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*, nşr. Yusuf Ali el-Büdeyvi, (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib 1419/1998), 1/84;

⁹ Râzî, Fahreddin Ebü Abdullah Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 3/485.

¹⁰ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/101-102.

¹¹ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/107.

heyet kurulmasını önerir ve böyle bir heyetin oluşturulması için çalışmanın bütün Müslümanların üzerine bir farz-ı kifâye olduğunu belirtir.¹²

5-Sindî, aile hayatında kadın ve erkeğin fitratlarına uygun işleri yapmalarını adalet olarak niteler. Bu doğal dengeyi Kapitalist sistemin bozduğunu söyler. Ancak ileride bunun düzeleceğini ve Kur'an'ın hükmünün galip geleceğini öngörür.¹³

6-Sindî, hilafet görevini, seçimle iş başına gelmiş bir meclis ya da merkezî komite denebilecek bir kurumun üstlenmesi gerektiğini söyler. Ona göre hilafet konusundaki sahih görüş şu üç maddeyi içerir:

- a-Hilafeti ancak bir topluluk deruhte eder.
- b-İslam ülkelerine başkanlık ve liderlik etme yetkisi bu topluluğa aittir.
- c-Bu topluluk, kendini yönetecek bir başkan seçer.

Yine ona göre bu topluluk, diğer İslam ülkelerinin kendi başkanlarını seçmesine müdahale edemez. Müslüman devletlerden her birisi Kur'an'ı en iyi bilen, Hz. Peygamber'in (s) sünnetine uyan ve raşit halifelerin izinde giden, gerektiğinde şahsi çıkarını toplumun yararı için feda eden bir kişiyi seçer ve bu kişi o ülkenin merkezdeki temsilcisi olur. Böylece merkezde tüm Müslüman ülkelerin temsilcileri toplanır. Bu merkezî komite, milletlere karşı Allah'ın kitabındaki emirleri yerine getirme hususunda sorumlu olur.¹⁴

7-Sindî yabancı dilde eğitimin verimli olmadığını, anadilde eğitimin ve yabancı dilde yazılmış eserlerin çevirilerinin okutulmasının daha verimli olduğunu ve daha kısa zamanda amaca ulaştırdığını bizzat kendisinin edindiği tecrübelerden örnekler vererek açıklar.¹⁵

8-Sindî Bakara 2/23. ayeti tefsir ederken Kur'an'ın bir sûresinin benzerini getirme konusunda insanlara meydan okumasını farklı bir şekilde yorumlar:

“Bize göre Kur'an'daki tehdidi, onun belagat ve fesahatiyle Arap olmayanlara bir meydan okuma değildir. Zira Arap olmayanlar, belagat ve fesahati şöyle dursun aslen Arapçayı dahi bilmezler. Bilmekteyiz ki Allah, Kur'an'ın bir sûresine benzer bir şey getirmelerini isteyerek insanlara ve cinlere meydan okumuştur. O zamanda Hicaz ve civarında birçok Yahudi, Hristiyan, Sabii ve benzeri diğer din mensupları bulunuyordu. Bu doğrultuda Allah onlardan, kendi dinlerinin öğretilerini getirip bu öğretilerle Kur'an'ın öğretilerinin inşa ettiği toplumsal düzene benzer bir toplum düzeni meydana getirmelerini isteyerek onlara meydan okumuştur. Böyle bir toplumsal düzeni inşa etmek dilin belagati ve fesahati ile değil ancak manalarla, ilmî ve amelî hikmetle birlikte gerçekleşir. O zaman Kur'an'daki insanlara ve cinlere meydan okumanın Kur'an'ın belagati ve fesahatiyle olduğunu söyleyen kimsenin bu sözüne itibar edilmez ve ona kulak verilmez.”¹⁶

Bu, tehdidi konusunda orijinal ve güzel bir görüştür. Zira Kur'an'ın her kesimden insanlara yönelik birçok i'caz yönü vardır. Bu i'caz yönleri aynı zamanda birer tehdidi anlamına geldiği için tehdidin belagat ve nazma hasredilmesi doğru değildir. Sindî'nin son cümlesini, ilk cümle ile birlikte düşünerek “Arap olmayanlara yapılan meydan okumanın Kur'an'ın belagati ve fesahatiyle olduğunu söyleyen kimsenin bu sözüne itibar edilmez ve ona kulak verilmez!” diye anlamak gerekir. Nitekim onun Bakara 2/26. ayetin¹⁷ tefsiri sadedinde sarf ettiği şu sözler bu görüşümüzü teyit etmektedir:

¹² Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/229-230.

¹³ Daha fazla bilgi için bkz. Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/276-278.

¹⁴ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/298. Sindî'nin hilafet ve Osmanlı hilafeti konusundaki görüşleri için bkz. Birişik, *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyasî Düşüncesi ve Tefsiri*, 175-178.

¹⁵ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/245.

¹⁶ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/80.

¹⁷ Ayetin meali şöyledir: *Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermektan çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre saplananlar ise, “Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?” derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.*

“Allah’a hamdolsun! Biz, kavrayış ve düşüncemize uygun bir şekilde fark ettik ki bu, bir sorunun cevabıdır. Soru ise şöyledir: Kur’an’ın tabileri, onu inkâr edenlere, kendi ilahî kitaplarından ona benzer bir şey getirsinler diye meydan okudular. Bu durumda muhalifin şöyle demesi mümkündür: Benzerini getirmemiz için meydan okuduğunuz söz çeşitli kusurlar içermektedir. Siz önce kitabınızdan bu kusurları ortadan kaldırın ve temizleyin, sonra muhaliflerinizden böyle bir istekte bulunun! Bunu yapmadan kitabımızın bir benzerini getirmemiz için meydan okumanız doğru değildir. Kastettiğimiz kusur ise bu kitapta değersiz ve bayağı şeylerin zikredilmesidir. Zira kralların sözü sözlerin kralıdır. Bu kitap iddia ettiğinize göre Allah’ın kelamı ise neden onda sivrisinek, sinek vb. şeyler zikredilmiştir? Buna cevap şudur: Muradı açıklamak için misal gerekli ise; bayağı ve değersiz şeyler zikrederek ancak insanların aklına etki edilebiliyorsa o zaman [bu değersiz şeylerle] misal vermek caiz ve doğru olur. Değersiz, alçak ve bayağı şeyler belki de Allah’ın hikmetinde büyük şeyler içermektedir. Aynı şekilde bunlar belki de insanların büyük sorunlarını veya yaratılışla ilgili önemli sorunları çözmeye sebep olabilir. Bu durumda sırf insanları memnun etmek için veya onlardan utanarak bu gibi şeyleri zikretmemek caiz olmaz. Nitekim Allah doğrunun ne olduğunu açıklamaktan çekinmez.”¹⁸

2. Tefsirin Eleştiriye Açık Yönleri

Sindî'nin *İlhâmü'r-Rahmân* adlı tefsiri, yukarıda bir kısmına kısaca temas ettiğimiz pek çok olumlu vasfının yanı sıra kanaatimizce şu açılardan eleştiriye açıktır:

2.1. İmla ve Gramer Hataları

Tashih edildikten sonra neşredilmesine rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla *İlhâmü'r-Rahmân*'da bazı imla ve gramer hataları mevcuttur. Onları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1-Âl-i İmrân 3/133. ayeti, başına fazladan bir vav harfi konarak yazılmıştır.¹⁹
- 2-Âl-i İmrân 3/140. ayette geçen *يَعْلَمُ (وَلِيَعْلَمُ)* fiili, yanlış olarak çoğul formuyla *يُعَلِّمُوا (وَلِيُعَلِّمُوا)* diye yazılmıştır.²⁰
- 3-Bir harf hatasıyla *باحقياجانا* kelimesi, *باحقياجانا* diye yazılmıştır.²¹
- 4-Sonunda muttasıl zamir bulunan ismin başına harf-i tarif getirilerek “الرَّبَّنَا” diye yazılmıştır.²²
- 5-Muzari fiilin başında, sonundaki nun harfinin düşmesine sebep olacak bir amil olmadığı halde “يَأْخُذُونَ” fiili, “يَأْخُذُو” diye yazılmıştır.²³
- 6-Vav harfinin üzerine hemze konmadığı için *يَوْمُ* kelimesi *يوم* diye yazılmıştır.²⁴
- 7-Bağlamdan anlaşılacağı gibi *طبعها* olmasi gereken kelime, *طبعها* diye yazılmıştır.²⁵
- 8-Merfu olması gereken haber, *فالملك لازم للعلم* cümlesinde *لازما* şeklinde mansûb olarak yazılmıştır.²⁶
- 9-Nefs/النفس kelimesinin sıfatı olan kelime *الكلية* diye müennes olması gerekirken *الكلية* diye müzekker formuyla yazılmıştır.²⁷
- 10-Ruh kelimesine ait olan zamir, *وينطبع فيها* cümlesinde *فيها* şeklinde müennes değil de müzekker olarak getirilmiştir.²⁸
- 11-Aynı şekilde *فهم* fiiliyle başlayan cümlede *الينا* lafzındaki zamir, birinci çoğul şahıs değil üçüncü tekil şahıs (*اليه*) olmalıydı.²⁹

¹⁸ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/85.

¹⁹ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 2/88.

²⁰ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 2/91.

²¹ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/46.

²² Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/47.

²³ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/49.

²⁴ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/51.

²⁵ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/84.

²⁶ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/36.

²⁷ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 2/5.

²⁸ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/29.

²⁹ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/112.

12-“Bu birliktelik cehennemde bir ağaç olarak temsil edilir” mealindeki cümlede cennet yerine cehennem denmiştir.³⁰

13-Zamirlerle ilgili diğer bir hata da هادي حتي diye başlayan cümlede أنمتي olması gereken lafzın أنمتها diye yazılmış olmasıdır.³¹

14-Arapçada شهد fiilinin ifti‘âl babına nakledilmiş formu (اشتهد) kullanılmamaktadır. Dolayısıyla وقد اشتهد الامير diye başlayan cümlelerin başındaki fiil استشهد olmalıdır.³²

15-Şart cümlesi olan بعض الحقائق يضّر الناس اذا لم يعرف أن يعرف cümlesinin cevabı mevcut değildir.³³

16-Ramazan ayının 29. gecesinden söz edilirken yirmi/عشرين yerine otuz/ثلاثين yazılmıştır.³⁴

17-Cümledeki yerine göre merfu olması gereken أبو kelimesi, yanlış olarak mansûb formuyla أباً diye yazılmıştır.³⁵

18-Bir eksiklik ya da yanlışlık sebebiyle olsa gerek “ونحن ذلك الحكم الانصاف وحكم الله” cümlesinden³⁶ ne kastedildiği anlaşılmamaktadır.

2.2. Teşbih ve Tecsım Nazariyesini Çağrıştıran İfadeler

Sindî'nin iyi bir Müslüman ve iyi bir muvahhid olduğunda asla şüphe yoktur. Ancak onun *İlhâmu'r-Rahmân* 'da kullandığı bazı ifadeler, tevhide aykırı olan teşbih ve tecsim vehmini çağrıştırmaktadır:

1-Sindî, insanın dördüncü cüzünün, özü melek olan melekûtî ya da ilahî ruh olduğunu söyledikten sonra bu ruh hakkında şu ifadeyi kullanır: “وينطبع فيه صورة الحق من التجلي الاعظم/ En yüksek tecelliden olan Hakk'ın sureti onda damgalanır/tezahür eder.”³⁷

Görüldüğü gibi bu cümledeki “Hakk'ın sureti/ صورة الحق” tamlamasından maksadın “Allah'ın zatı” olduğu anlaşılmaktadır. Bundan mecaz yoluyla Allah'ın isim ve sıfatları kastedilmiş olabilir. Ancak bu ifadenin yerine doğrudan hakikat manasında olan “Hakk'ın isimleri ve sıfatları” ibaresi kullanılmış olsaydı söz konusu vehme kapı açılmamış olurdu.

2-Sindî Bakara 2/65-66. ayeti tefsir ederken şu ifadelere yer verir:

“Yağmur duası malumdur. O, yağmurun yağması için tecelli ile kurulan bir tür ittisaldır/irtibattır. Şöyle ki: İyi/salih kimseler toplanır ve belli bir noktaya yönelirler. Böylece Rab onlara iner ve yağmurun yağmasını emreder. Biz tecelli meselesini tahkik/tetik ile anlıyoruz. Dolayısıyla insanların yanında yaptığımız konuşmalarımızda çekinmeden ve tereddüt etmeden bu kelimeden söz ediyoruz. Ancak genellikle bütün dinlerin âlimlerinin tecellinin manasının sınırlarını belirlemeye güçleri yetmiyor. Bu nedenle kendi konuşmalarında ‘tecellinin hikmeti’ sözünü kullanmaktan çekiniyorlar. [Onun yerine] ‘Salih Müslümanlar, yağmur duası için toplandıklarında Allah onların üzerine rahmetini indirir.’ diyorlar. Biz ise “Allah onların üzerine rahmetiyle iner.” diyoruz. Aslında araştırıldığı zaman görülecektir ki her iki söz arasında mana bakımından hiç bir fark yoktur.”³⁸

Öncelikle şunu ifade edelim ki Sindî'nin Allah'ı kastederek “yağmurun yağmasını emreder” sözü vakiyaya uygun değildir. Başka bir deyişle bu genellikle böyle olmaz. Allah'ın hikmetine uygun olursa yağmuru yağdırır; olmazsa yağdırmaz. Ayrıca yağmur duası yağmurun yağması için yapılmaz,

³⁰ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/94.

³¹ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/130.

³² Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/125.

³³ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/152.

³⁴ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/237.

³⁵ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 2/157.

³⁶ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/42.

³⁷ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/29.

³⁸ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/120-121. [Birinci cilde ait çeviri metinleri, *İlhâmu'r-Rahmân*'ın ilk cildini Türkçeye çeviren Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyeleri Dr. Enes Büyük ve Dr. Ersan Türkmen'in söz konusu çevirisinden iktibas edilmiştir. Çeviri henüz yayımlanmadığı için dipnotlarda orijinal Arapça metnin sayfa numaraları kaynak olarak gösterilmiştir.]

duanın vakti geldiği için yapılır. Yağmur yağması için yapılırsa zaten ihlusa aykırı olduğu için aynıyla kabul edilmemesi kuvvetle muhtemeldir.

Bir başka husus, Sindî'nin “*فينزل اليهم الرب/Rab onlara iner*” cümlesi problemlidir. Bunun yerine “*فيتجلي الرب برحمته/Rab rahmetiyle tecelli eder*” veya “*فتنزل رحمة الرب/Rabbın rahmeti iner*” gibi ifadeler kullanılabilirdi. Birkaç satır sonra Sindî, bu ifadesini “*ينزل الله اليهم برحمته/Allah onlara rahmetiyle iner*” diyerek biraz yumuşatsa ve “*انزل الله اليهم برحمته/Allah onlara rahmetini indirdi*” cümlesiyle farkı yoktur” dese de bu, problemi ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü iki ifade arasındaki fark aşikârdır. Birincisinde indirilen/inen Allah'ın rahmeti iken ikincisinde Allah'ın zatıdır ve ona mekân isnat etme vehmine kapı açmaktadır. Burada Sindî'ye haklı olarak şu soru sorulur: “Madem iki ifade arasında fark yoksa siz neden ilkinin kullanıyorsunuz da ikincisinde ısrar ediyorsunuz?”

2.3. Maksadı Aşan İfadeler

Şifahi konuşmalar yazılı metinler gibi değildir. Şifahi konuşmalarda insanların ağızından bazen maksatlarını aşan ifadeler çıkabilir. Sindî'nin ders verdiği esnada söylediği bu kabil sözlerin aynen yazıya aktarılması sonucu böyle ifadelerin metne dâhil olduğu düşünülebilir. İşte onlardan bazıları:

1-Sindî Bakara 2/102. ayetin tefsirinde şöyle demektedir:

“Sihir ancak misali kuvvelerin/misal âlemindeki kuvvelerin etki altına alınmasıyla meydana gelir. Bu kuvvelerin etki altına alınması, birbirlerine denk olacak şekilde şeytanların, cinlerin ve insanların kudreti dâhilindedir.”³⁹

Kanaatimizce Sindî'nin burada misâlî kuvvelerin etki altına alınmasını mahlûkatın kudretine isnat etmek gibi bir niyeti yoktur. Zira onun bir sayfa sonra dile getirdiği şu sözü, çok açık bir şekilde evrendeki her şeyin Allah'ın ilim ve kudretiyle var olduğunu ilan etmektedir: “Âlemdede gerçekleşen her hareket, her durgunluk, her fayda, her zarar ancak Allah'ın takdir ve çekip çevirmesi/idaresi ile dir. Hiçbir mümin ve bilge kişi bundan şüphe duymaz.”⁴⁰ Ancak onun ilk cümlesi, söz konusu vehme ve algıya yol açmaktadır.

Aynı durum onun şu ifadelerinde de mevcuttur:

“Nitekim onlara şimşek türünden bir şey çarpmıştı. Orada hepsi ölmüşü ve onlara Allah'ın peygamberlerinden biri yetişmişü. O da misal âleminden bir güç yardımı ve tesiriyle onları tekrar hayata döndürmüşü.”⁴¹

Bu sözlerinin hemen akabinde Allah'ın kudretinin dışında bir şeye tesir isnat etme vehmini izale eden şu ifadeyi kullanır:

“Allah, binlerce yıl geçtikten ve cesedi dağılıp çürüdükten sonra bile her ölüyü yeni bir hayatla canlandırmaya kadirdir.”⁴²

Ayrıca Sindî birkaç cümlede “tesir etme ve ilham etme” fiilini meleklere isnat etmektedir.⁴³

Sindî bir önceki paragrafta naklettiğimiz sözlerine şöyle devam etmektedir:

“Bence ilim ehlinin bir kısmının bu gibi şeyleri inkâr etmesinin sebebi bunların hakikatine vakıf olmamasıdır. Dindar birinin Nücum/astroloji ilmine, remile⁴⁴ ve benzeri şeylere vakıf olmamasından dolayı onları inkâr etmesi de böyledir.”

Bu cümleden Sindî'nin bir çeşit fal olan remile cevaz verdiği anlaşılmaktadır.

2-Sindî Nisâ 4/60. ayetin tefsirinde şu görüşünü dile getirir:

³⁹ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/152.

⁴⁰ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/153.

⁴¹ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/290.

⁴² Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/294.

⁴³ Örnek olarak bkz. Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/294, 295, 310.

⁴⁴ “Sözlükte “kumlu arazi” anlamına gelen reml kelimesi terim olarak “kaybolan bir şeyin yerini bulmak, merak edilen bir işin sonucunu öğrenmek amacıyla kum üzerine çizilen çizgilerle fal bakmak” demektir (remmâl “remilci”). Daha sonraları kum yerine kâğıt veya tahta kullanıldığı halde falın adı değişmemiştir. Literatürde daha çok hattü'r-reml şeklinde görülen ismin yanında darb ve tark kelimeleri de ona yakın anlamlarda geçer; Türkçe’de ise “remil atmak” / “remil dökmek” denilmektedir.” İlyas Çelebi, “Remil,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/ 555.

“Ehl-i Kitaptan ‘Ehl-i Kitabın hepsinin Tevrat’la amel ettiği ve Müslümanlarla aralarında ortak olan konularda onlarla birlik oldukları’ hususunda Müslümanlarla mutabık olan bir grup vardır. Ancak onlar fiilî birlikten sonra ilahî kitaplarda üzerinde ittifak edilmiş olan Allah’ın hükmüyle muhakeme edilmek istemiyorlardı.

[Bu açıklamadan] maksadımız şudur: Müslümanlar nasıl ki [delillerden] istinbat ettikleri içtihatlarını ihtilaf durumunda naslara arz etmekle emrolundular, aynı durum evrensel birlikte de söz konusudur. Şöyle ki: Ehl-i Kitap, Ehl-i Kur’an’la ittifak ettikleri zaman yukarıdaki görüntü ortaya çıkmış demektir. Çünkü bazı meseleler, bütün ilahî kitaplarda [aynen mevcut olduğu için] onlarda ittifak edilmiştir. Bazı meselelerde ise [ittifak değil de] ihtilaf vardır. Durum böyle olunca o zaman üzerinde ittifak edileni almak ve ilahî kitapların ihtilaf ettiği hususları terk etmek gerekir.”⁴⁵

Kanaatimizce Sindî’nin bu görüşü hem Kur’an’ın davetine hem de realiteye aykırıdır. Öncelikle bu görüş, Kur’an’da tahrif edildikleri ve bu nedenle hükümsüz kılındıkları açıkça beyan edilen diğer ilahî kitapları Kur’an’la aynı kefeğe koymak anlamına gelir. Ayrıca Kur’an’ın tahrif edildiğini söylediği bir kitaba uyulmasını emretmesi bir çelişki olmaz mı? Oysa Kur’an onların üzerinde muraktır. Diğer ilahî kitaplarda ona uyanı almak, uymayanı terk etmek gerekir. Başka bir ifadeyle onların Kur’an’a uymayan emirlerini terk etmek ve Kur’an’ın emrine uymak gerekir. Kur’an onları aramızdaki ortak söze yani tahrif edilmeden önce kitaplarında mevcut olan tevhide davet etmiştir. Onlar ise bu davete icabet etmek şöyle dursun tam tersine Müslümanlara müşriklerden daha fazla düşman olmuşlardır. “*Sen Yahudi ve Hıristiyanların dinine uymadıkça onlar, sonsuza dek asla senden razı olmayacaklardır!*” (Bakara 2/120) ayetinin de delalet ettiği gibi onların düşmanlıklarının günümüze kadar devam edip geldiğini tarih bize açıkça göstermektedir. Dolayısıyla Sindî’nin tasavvur ettiği böyle bir birlik, vakiada karşılığı olmayan bir hayal ve ütopya ibarettir.

3-Sindî Bakara 2/177. ayeti tefsir ederken şunları söyler:

“Hazîretü’l-kuds’te ilahî tecelli bulunur ve Allah’a iman bu tecelli ile irtibata geçmektir. Hazîretü’l-kuds insanlığı kendine doğru çeker. Ona inanmak ahirete iman etmektir. Hazîretü’l-kuds’te aynı şekilde büyük melekler bulunur. Onlara tabi olanlar vardır ki bunlar mele-i sâfil’de bulunur. Onları kabul etmek meleklerle iman etmektir. İnsanlığın genel kanunlarının kararlaştırıldığı yer Hazîretü’l-kuds’tür. Orada belirlenene inanmak Kitab’a iman etmektir. Hazîretü’l-kuds insanlardan kendisine uzuv mesabesinde olabilecek adamlar seçer. Onlar da Hazîretü’l-kuds’te kararlaştırılan hususlardan biri olan ‘insanları oraya döndürme/yönlendirme işini tamamlamak’ için vasita olurlar. Onlara inanmak peygamberlere iman etmektir.”⁴⁶

Buradaki iman esaslarına dair yorumlar, maksadını aşan ifadeler olarak değerlendirilebilir. Başka bir deyişle “Ona inanmak, ahirete iman etmektir” gibi kesin olan ve hasr ifade eden bir cümle yerine kanaatimizce “Ona inanmak, Ahirete iman kapsamına giren hususlardan biridir.” mealindeki bir ifade daha isabetlidir. Aksi takdirde Hazîretü’l-kuds’ün adını dahi bilmeyen ve ümmetin büyük çoğunluğunu oluşturan avam-ı nasın mümin olduğu nasıl açıklanır?.

2.4. Müfessirlere Yönelik Eleştiriler

Sindî, *İlhâmu’r-Rahmân* adlı tefsirinde zaman zaman müfessirleri eleştirmektedir. Bu eleştirilerin büyük bir kısmında o, kesinlikle haklıdır. Ancak onun bazı eleştirilerinin hakkaniyeti tartışılır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kabil tenkitlerden bazıları şunlardır:

1-Sindî Bakara 2/33. ayetin tefsirinde şöyle bir yorum yapar:

“Hz. Âdem meleklerle çocuklarının isimlerini, örneğin “Bu, marangoz; o, demirci; şu, usta; bu da tüccardır” diyerek sayıp döktü. Hz. Âdem tabiatı gereği onları biliyordu. Melekler ise onları

⁴⁵ Sindî, *İlhâmu’r-Rahmân*, 2/188.

⁴⁶ Sindî, *İlhâmu’r-Rahmân*, 1/213.

bilmiyordu. Bizim teorimize göre müfessirlerin burada zikrettikleri ve gereksiz açıklamalarla bunlara verdikleri cevaplardan ortaya çıkan birçok problem çözümler. Bu boş açıklamaları sebebiyle onların nazarında belki de Kur'an'ın konumu zayıflar, heybeti ve şerefi kalplerinden yok olup gider.”⁴⁷

Kanaatimizce ayetteki isimlerden tağlib yoluyla canlı-cansız varlıkların tümünün kastedilmesi mümkündür. Ayrıca bu iddia, müfessirlerin yorum ile ayeti ayırt edemeyecekleri anlamına gelir. Kısacası bu itham, niyet okuma kabilinden temelsiz ve yersiz bir iddiadan ibarettir. “Müfessirler yanlış yorum yapmışlardır!” diye eleştiri yapılabilir ve hatta yapılmalıdır. Ancak yanlış yorum yaptılar diye onların niyetlerini, düşüncelerini okumaya kalkışmak ve delili olmayan bu okuma üzerine hüküm bina ederek onları tezyif etmek tasvip edilecek bir tutum değildir.

2-Sindî, müfessirlerin ayetler arasındaki irtibatı ortaya çıkarmak için giriştikleri çabaların gereksiz ve faydasız olduğunu belirtmektedir.⁴⁸ Kanaatimizce birçok müfessirin bu konu üzerinde titizlikle durması ve hatta müstakil eserler telif etmesi Sindî'nin bu iddiasını boşa çıkarmaktadır.

3-Sindî, müfessirlerin Bakara 2/26. ayetin öncesiyle münasebetini bulamadıklarını, bundan âciz kaldıklarında bunu itiraf etmeksizin irtibatın tespitinin gereksiz olduğuna dair içi boş deliller getirdiklerini söyler.⁴⁹

Sindî'nin bu genellemesi gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Fahreddin er-Râzî, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi, Bakara 2/26. ayetin öncesiyle olan münasebetine değinmişlerdir.

a-Râzî:

اعلم أنه بين بالدليل كون القرآن معجزاً أورد هاهنا شبهة أوردَهَا الْكُفَّارُ فُدْحًا فِي ذَلِكَ وَأَجَابَ عَنْهَا

Bil ki: [Önceki 23-24. ayetlerde] Allah Kur'an'ın mu'ciz olduğuna dair delili beyan etti. Burada ise kâfirlerin bunu çürütmek için ortaya attıkları şüpheyi dile getirip o şüpheye cevap verdi.⁵⁰

b-Beyzâvî:

لما كانت الآيات السابقة متضمنة لأنواع من التمثيل، عقب ذلك ببيان حسنه

Önceki ayetler çeşitli temsilleri içerince onların ardından [bu ayetle] temsilin güzelliğinden söz edildi.⁵¹

c-Ebüs-suûd Efendi de Râzî gibi ayetin münasebetini i'caz ile açıklamakta ve özetle şöyle demektedir: “Önceki ayetlerde Kur'an'ın i'cazı tehdidi ile ispat edildi; böylece bütün belağat ve fesahat erbabı ilzam edildi. Bu ayette ise darb-ı mesel getirmesi konusunda Kur'an'a bulaştırılmaya çalışılan şüpheden Kur'an tenzih edilmekte ve temsilin hikmeti beyan edilmektedir.”⁵².

2.5. İnşa Ettikleri Toplum Açısından Kur'an İle Tevrat'ın Mukayesesi

Sindî, Kur'an'ın öğretileriyle yetişen sahabe ile Tevrat'ın öğretileriyle yetişen Benî İsrâîlî kıyaslayarak şöyle der:

“Onlar ne Yahudiler gibi ne de “Allah'ı açık bir şekilde görmedikçe asla sana iman etmeyiz.” (el-Bakara 2/55) diyenler gibidirler. Onlar, Tevrat'ın öğretileriyle yetişenlerden farklı olarak namazı hakkıyla eda ederler. Tevrat'ın öğretileriyle yetişen o kimseler, kendilerine “Kapıdan secde ederek girerken ‘bizi bağışla’ deyiniz.” (el-Bakara 2/58) dendiğinde bunu söylememişler ve kendilerine emredilenden başka bir şey yapmışlardı. Yine Müslümanlar Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiklerinden az-çok infak ederler. Yahudilere gelince onların cimriliğinin ne kadar meşhur olduğunu söylemeye gerek yoktur. Kur'an işte böyle bir toplum yetiştiriyorsa o, Kitap diye

⁴⁷ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/91.

⁴⁸ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/67.

⁴⁹ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/84.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/361.

⁵¹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/62.

⁵² Ebüssuûd Efendi, *Şeyhülislâm Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî, İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm/Ebüs-suûd Tefsiri*, Tahkik: Mehmet Taha Boyalık, Ahmet Aytepe, Ziyaüddin el-Kaliş, Muhammed İmâd Nabulsî, (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 1/174-175.

isimlendirilmeye Tevrat'tan daha fazla layık olmaz mı? İşte Allah'ın “*Bu kitapta hiçbir şüphe yoktur.*” (el-Bakara 2/2) sözünün manası budur.”⁵³

Kanaatimizce burada Sindî yanlış bir yorum yapmaktadır. Yahudilerin hatalarını—hâşâ—Tevrat'a atfetmektedir. Oysa bunun sebebi, birçok ayette ifade edildiği gibi onların Tevrat'a hakkıyla iman etmemeleri ve emirlerine uymamalarıdır. Başka bir deyişle Kur'an'ın öğretileri esas itibarıyla tahrif edilmemiş Tevrat'ın öğretileri ile örtüşmektedir. Yahudilerin söz konusu tutumları Tevrat'a değil de şeytana ve nefislerine tabi olmalarından kaynaklanmaktadır. Kısacası elbette ki Kur'an pek çok yönden Tevrat'tan üstündür. Ancak inşa ettikleri toplum açısından yapılan bir kıyas yanlıştır. Nitekim birkaç sayfa sonrasında Sindî de bunu başka bir şekilde ifade etmiş ve bu iddiasını nakzederek çelişkiye düşmüştür. Zira o, Mekkeli müşriklerin neden Kur'an'dan etkilenmedikleri sorusuna şöyle cevap verir:

“Mümin olmayan o topluluk, Kur'an'a dönüp bakmadı ve onun getirdiği delilleri dikkatli bir şekilde incelemeyi. Aksine ‘*Bu Kur'an'ı dinlemeyin! Baskın çıkmak için o okunurken yaygara koparın!*’ (Fussilet 41/26) dedi. Onun öğütlerini tefekkür etmedikleri için Kur'an onlara tesir etmemiştir. Kur'an'ın onların kalplerine etki etmemesi, etkileyici olmadığına ve onda bir eksikliğin bulunduğu delalet etmez. Aksine [onların kalplerinde] tesirin oluşmaması, Kur'an'a dönüp bakmamaları ve ona kulak vermemeleri sebebiyledir.”⁵⁴

Sindî'nin bu tespiti çok doğrudur. Ancak o bu sözüyle, Tevrat'ın Yahudi toplumunu inşa etmesine dair daha önce dile getirdiği iddiasını nakzetmektedir. Zira bu tespite göre Yahudilerin salih bir toplum olmamaları, tahrif edilmeden önceki Tevrat'ın onların kalplerine etki etmediği ve onda bir eksiklik olduğu anlamına gelmez. Aksine ona yönelmemeleri ve onu dinlememeleri sebebiyle Tevrat onlara tesir etmemiştir.

2.6. Mucizelerin Tabiat Olaylarıyla İzah Edilip Sıradanlaştırılması

Sindî, şu iki örnekte görüldüğü gibi bazı mucizeleri tabii sebeplerle izah ederek sıradan olaylar olarak görmektedir:

1-Sindî, “*Hani, (Tevrat ile amel edeceğinize dair) sizden sağlam bir söz almış, Tûr dağına da tepenize dikmiş ve ‘Sakınasınız diye, size verdiğimizizi sıkı tutun, onun içindekileri düşünün (gafil olmayın)’ demiştik.*” (el-Bakara 2/63) ayetini tefsir ederken şunları söyler:

“Allah onlardan misakı/sözü, Tur dağına onların üzerine kaldırarak aldı. Müfessirler Tûr dağına kaldırılması hususunda ihtilaf etmişlerdir. Biz ise bu tür şeylere yönelmiyoruz. Fakat ilim talipleri bu tür problemlerin çözümüne bazen ihtiyaç duyarlar. Bu nedenle özel bir teori ortaya attık. Şöyle ki örneğin dağdaki büyük bir kaya kent bu dağa yakın olursa kentin üzerine gölgelik oluşturur. Bu büyük kayanın bir tarafı dağa bitişik olduğundan dolayı dağın eteğinden geçen kimseler o büyük kayanın üzerlerine düşeceğini zannederler. Hicaz'daki gibi dağlık yerlerdeki kentleri gören kimseler oralarda büyük kayalara da tanık olur. Bu kayaların küçük bir kısmı dağa bitişik, büyük bir kısmı ise gölgelik oluşturur. Sanki bu çoğunluk kısmının dağda sabit durması için bir dayanağı yoktur. Mümkündür ki Allah onları bu gibi kayaların yanında bekletmiş ve onlara “*Size verdiğimizizi sıkı tutun!*” yoksa bu kaya üzerinize düşer de yok olursunuz demiştir. Bu durum dini terk ettiklerinde helak olacaklarını ve hayatta kalma sebeplerinin din olduğunu anlatan bir tasvirdir.”⁵⁵

Sindî'nin bu yorumu ayetin zahirine aykırıdır. “Dağı kaldırdık” ifadesinin delil olmadan bu tür mecazî yorumlara hamledilmesi, mucizelerin harikulade olaylar olduğunu kabul etmeyip onları doğal sebeplerle izah etmeye çalışanların metodlarını çağırıştırılmaktadır.

2-Sindî, “*Hani, İmran'ın hanımı, ‘Rabbim! Karnumdaki çocuğu sırf sana hizmet etmek üzere adadım. Benden kabul et! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin’ demişti.*”

⁵³ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/64.

⁵⁴ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/71-72.

⁵⁵ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 1/117-118.

mealindeki Âl-i İmrân 3/33. ayeti tefsir ederken Hz. Meryem'in bakire iken mucize kabilinden Hz. İsa'yı dünyaya getirmesini tarihte benzeri görülmüş sıradan bir olay olarak değerlendirir ve şu şekilde izah eder:

“Bu ayetten itibaren İmran'ın hanımının duasıyla onun Hz. Meryem'i dünyaya getirmesini anlatan bölüm başlamaktadır. Bunun manası şudur: Hz. Meryem, ebeveynden gelen sebeplerin etkisiyle görünüşte kız olsa da yaratılışının başlangıcı annesinin [erkek olması için yaptığı] dua olduğu için erkek kuvvetinde idi. Böylece o ruh cihetiyle iki kuvveti [yani erkeklik ve dişilik kuvvetini] kendinde toplamış oldu. [Ruhanî mahiyetinde erkeklik kuvveti bulunan böyle bir kadın] ruhanî kuvvetinden etkilenip erkeklik vasfı ağır basarsa ondan erkek çocuk doğar. Tarihte ve efsanelerde Hz. Meryem'in [babası olmayan çocuk doğurması] gibi olayların varlığı bilinmektedir. [Başka bir deyişle] bu olay insanlık tarihinde defalarca vuku bulmuştur. Hindistan'da bazı kişiler bunları nakletmiştir.”⁵⁶

2.7. Bazı İşârî Yorumlar

Sindî, İhâmu'r-Rahmân'da az da olsa bazı işârî yorumlar yapmaktadır. Örneğin Bakara sûresinin tefsirine giriş yaparken Yesrib'e Medine adının verilmesinin sebebini şöyle izah etmektedir:

“Bunlar, Araplardan Evs ve Hazrec; Yahudilerden Benî Kureyza, Benî Nadîr ve Benî Kaynuka kabileleridir. Bu kabilelerin yerleşim yerleri de birbirine yakındı. Hepsine birden Yesrib adı verilirdi, İslâm'dan sonra ise Medine dendi. Zannımca onlar Medine ismini Yâsîn sûresinde geçen bir ifadeden almışlardır. Şöyle ki: Bisetten sonra Yesrib'den hac için ilk heyet onuncu yılda gelmişti. Bu heyetin maksadı, düşmanlarına karşı kendilerinden yardım alma konusunda Kureyş ile müzakerede bulunmaktı. Ancak onları Hz. Peygamber karşıladı ve İslâm'a davet ve onu tanıtmak için yanlarına gelebileceğini haber verdi. Heyetten bir genç bunu güzel karşıladı ve heyete dedi ki, “Bu, bizim kendisi için geldiğimiz şeyden daha iyidir.” Ancak heyetin büyükleri onu susturdular. Ama o genç fikrinde ısrarcı oldu. Daha sonra ertesi yıl Mekke'ye Hz. Peygamber'i hicrete davet eden bir heyet gelinceye dek Medine'de İslâm'ı yaymaya çalıştı. Hz. Peygamber onlara bir davetçi gönderdi. On ikinci yılda ise Medine'ye hicret konusunda görüş birliğine varıldı ve hicrete karar verildi. Medine'de İslâm'ın yayılmaya başlaması ve Hz. Peygamber'in yaptığı teklifin Medine halkı tarafından kabulü bisetin onuncu yılında gerçekleşmişti. Yaptığımız hesaba göre yâ harfinin [ebced hesabıyla]10'a denk geldiğini gördük ve bunlar arasında bir münasebet olduğunu anladık. Öyle ki Yâsîn'deki yâ harfi söylediklerimize bir işarettir. Yâsîn sûresinde şöyle bir âyet bulunur: *‘Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi ve şöyle dedi: ‘Ey kavmim’ Bu elçilere uyun!’* (Yâsîn 36/20) Bu münasebetten dolayı Yesrib'e Medine adı verilmiştir. Nitekim o gencin gayretiyle Medine'de İslâm yayıldı ve Mekke'ye oradan son iki heyet geldi.”⁵⁷

Bu yorum, şu sebeplerden dolayı isabetli gözükmemektedir:

1-Yaygın olan görüşe göre bu isim, Hz. Peygamber'in (s) hicreti ile alakalıdır. Medinetürresul/Medinetünnebi ve el-Medinetü'l-Münevvere tamlamalarının kısaltılmış halidir.

2-Burada şöyle bir soru akla geliyor: Neden sadece ya harfinin ebced değeri alınmıyor da Yâsîn kelimesindeki diğer harflerin ebced değerleri toplu olarak dikkate alınmıyor? Tek başına ya harfinin mi, yoksa Yâsîn kelimesinin işareti mi daha kuvvetli olur?

3-“O gencin gayretiyle” ifadesindeki genç, onuncu yılda davete başlayan Medine'li genç ise -ki öyle anlaşılıyor- İslam onun davetiyle yayılmadı; davet her ne kadar onuncu yılda başlasa da esasen Mus'ab b. Umeyr'in (ö. 3/625) çabasıyla yayıldı. Hem söz konusu ayette zikri geçen ve rivayetlerde Habibü'n-Neccâr olduğu söylenen kişinin durumuna Mus'ab b. Umeyr'in ahvali daha çok benzemektedir. Özellikle her ikisinin de cesur ve fedakâr olması, müşrikler tarafından şehit edilmeleri

⁵⁶ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 2/42.

⁵⁷ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/54-55.

bu benzerliği teyit etmektedir. Mus‘ab b. Umeyr’in Medine’ye gelişi bi’setin onuncu yılında değil on birinci yılındadır. Böylece Sindî’nin ya harfinden çıkardığı on sayısı geçersiz olmaktadır.

2.8. Bazı Peygamberlerin Risalet Görevini Tam Olarak İfa Edemedikleri İddiası

Sindî Bakara 2/65-66. ayetleri tefsir ederken şöyle der:

“Maksat şudur ki büyük peygamberler, Haziretü’l-kuds’le ittisallerini sağlama hususunda yoldaşlarını olgunlaştırmamışlarsa onlar insanlığa tam bir nimet getiremezler. Eksik bir şekilde yetiştirilmiş olanların çoğu kendi peygamberlerine taptılar. Zira onlar peygamberlerini kendileri gibi insan olarak görmediler. Şayet olgunlaşmış Rablerini kendi istidatlarına göre idrak etseydiler peygamberlerini beşer üstü görmeden onların büyüklüğünü anarlardı.”⁵⁸

Bu cümlelerde peygamberlerini dinlemedikleri için dalalete düşen insanların suçu, görevlerini hakkıyla yapan peygamberlere isnat edilmektedir ki bu son derece yanlış bir yorumdur.

2.9. Fakihlere ve Geçmişteki Bazı Uygulamalara Yönelik Eleştiriler

Sindî “Allah’ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka korka girmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük bir azap vardır.” mealindeki Bakara 2/114. ayetin tefsiri sadedinde fakihleri ve onların fetvalarına uyan yöneticileri şu sözleriyle eleştirir:

“Allah’ın dinleri, dinî ve siyasi hikmet bilgisi hakkında insanların en cahili o fakihlerdir. Bunlar bir ümmete hâkim olduklarında yenik düşenlerin mescitlerini zorla ve baskıyla mabede çevirirler. Bu yaptıklarını da dinî bir hizmet olarak görürler. Allah’ın kitabında ‘Onların, Allah’ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah’a söverler.’ (En‘âm 6/108) âyetini okumadılar mı? Hz. Peygamber’in siretinde kendi yaptıklarına bir örnek bulabildiler mi? Bunun için o krallar, sultanlar ve mutaassıp fakihlerin yaptıklarını tasvip etmiyoruz. Türkler de İstanbul’u fethederken bu tarz bir cehalete bulaştılar. Ayasofya kilisesini mescide dönüştürdüler. Şimdi ise fetihten önceki haline geri döndürmek zorunda kaldılar. Sultanların ve cahil mutaassıp fakihlerin yaptıkları işler İslâm’a ve onun yönetim sorumluluğuna yüklenemez. Allah açıkça şöyle demiştir: ‘Eğer Allah’ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah’ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi.’ (Hac 22/40) O zaman İslâm Allah’ı anmak için yeryüzünde inşa edilen tüm mescit ve mabetlere saygı duymaya çağırıyor. ‘Allah’ın mescitlerinde...’ sözüyle tüm milletlerin Allah’ın ismini anmak için inşa ettikleri mescitler kastedilmiştir.”⁵⁹

Sindî’nin bu görüşü tartışmaya açıktır. Zira konunun bir de uluslararası hukuka bakan yönü vardır ki buna göre savaşla fethedilen yerlerde mabetler tahvil edilir. Gayrimüslimler böyle bir uygulama yaptığı halde Müslümanların bunu yapmaması mütekabiliyet esasına aykırı olur. Sonuçta Fatih Sultan Mehmet, İslam geleneğinde oluşan teamüle ve uluslararası hukuka göre böyle bir icraatta bulunmuştur. Onun bu icraatı, tıpkı bugün yeniden ibadete açılmasında olduğu gibi o zaman ümmetin kahir ekseriyeti tarafından hoş karşılanmış ve alkışlanmıştır. Sindî’nin “Şimdi ise fetihten önceki haline geri döndürmek zorunda kaldılar.” sözü ise onun yakın tarihimiz hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığını; pek çok mütefekkirimizin aksine bunun arızı bir durum olduğunu ve bu sembol mabedin bir gün tekrar mescide dönüştürüleceğini öngöremediğini; dolayısıyla en azından Türkiye’deki siyasi olayları iyi okuyamadığını göstermektedir.

2.10. Dinleri Uzlaştırma Düşüncesi

Sindî, “Sâbiî ve Hanîf dinleri birbirleriyle uzlaştırma konusunda İmam Veliyyullah’ın benimsediğimiz hikmetli görüşünü kabul eden sadece biz değiliz. Hicrî ikinci bin yıldaki Hintli filozofların hepsi bu

⁵⁸ Sindî, *İlhâmu’r-Rahmân*, 1/120.

⁵⁹ Sindî, *İlhâmu’r-Rahmân*, 1/162-163.

görüştedir.”⁶⁰ mealindeki sözlerinden anlaşılacağı gibi bütün dinleri birbiriyle uzlaştırmanın mümkün olduğuna kanidir. Bu fikrine delil sadedinden bu sözlerinin hemen öncesinde şöyle bir hikâye nakleder:

[Abdullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1240/1824)] “*el-Makamâtü'l-Mazhariyye*” adlı eserinde Şeyh Muhammed Efdal'in (ö. 1150/1737) tercüme-i hâminden bahsedilirken şu satırlara yer verilmiştir: “Bir adam rüyasında Cehennem alevleri yükselirken Krişna'nın⁶¹ onun ortasında yer edinişini, Rama'nın ise Cehennem dışında ayakta dikilip durduğunu görmüş. Bu rüya Muhammed Efdal'in yanında anlatılır. O anda orada bulunan bir adam, ‘Onlar küfrün önderleridir, Cehenneme girmişler!’ dedi. O sırada [aynı sohbet halkasında bulunan ve bu yorumu beğenmeyen] Muhammed Mazhar Cân-ı Cânân (ö. 1195/1781) şöyle dedi: ‘Bence rüyanın bundan başka bir yorumu daha vardır; o da şudur: Rama mahlukatın [ya da yaratılışın] başlangıcında idi. Akıllılığı/zekâsı ile [insanları] Allah'a davet ediyordu. Krişna ise mahlukatın sonunda idi. İnsanları [Allah'a] muhabbet ve şefkat ile davet ediyordu. Cehennem alevlenmesi ise Krişna'daki Allah sevgisinin ortaya çıkması ve onun Allah'a olan şevkidir/kavuşma arzusudur.’ [Onu dinleyen] Muhammed Efdal bu yorumu beğendi.”⁶²

Sindî'nin bütün dinlerin uzlaştırılabileceğine dair örnek sadedinde naklettiği bu hikâye, kanaatimizce iddiasını desteklemekten çok uzaktır. Ayrıca Hinduizm'de mevcut olan hulûl ve şirk unsurlarını, tevhit dini olan İslam ile bağdaştırmak adına yapılan ve onlara bir nevi meşruiyet kazandırma anlamına gelen bu yorum, bu yönüyle tenkide ve tartışmaya açıktır; beğenilmesi değil reddedilmesi gerekir. Kaldı ki İslam dininde özellikle itikadî konularda rüyaya itibar edilmez; rüya ya da rüya yorumları delil olarak kabul edilmez.

2.11. Tenasüh İnanıcının Küfür Olmadığı Görüşü

Sindî, yukarıdaki sözlerinin devamında aynı konuyla ilgili olarak tenasühe inanmanın küfür olmadığı hükmünü tasvip etmektedir:

“Muhammed Efdal'in, Hint diyanetine yönlendirme sadedinde bir dostuna yazdığı bu mektup, on dört [sene] sonra bir araya getirilen mektuplarıyla birlikte basılmıştır. Onun mektubu şu cümle ile son bulur: Tenâsühe/ruh göçüne inanmak küfrü gerektirmez.”⁶³

Bu görüşün aksine başta Kelam bilginleri olmak üzere İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu, dinin temel esasları ve özellikle âhiret inancıyla çelişkili gördükleri tenâsüh inancını bütün şekilleriyle reddedip taraftarlarını küfürle itham etmiştir. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö.324/935-36) aşırılığa sapanlar arasında saydığı tenâsüh taraftarlarının kıyamet ve âhireti inkâr ettiklerini, cennet ve cehennemi bu dünya ile ilişkilendirdiklerini, İslâm dininin yasakladığı içki, zina ve diğer birçok haramı helâl saydıklarını belirtir.”⁶⁴

2.12. Hz. Âdem'in İlk İnsan Olmadığı ve Evrim Teorisinin Gerçekliği

Sindî şu sözleriyle Hz. Âdem'in ilk insan olmadığını ve evrim teorisinin doğru olduğunu iddia etmektedir:

⁶⁰ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 2/29.

⁶¹ “Hulûl inancının bir doktrin olarak ciddi mânada önem kazandığı dinlerin başında Hinduizm gelmektedir. Hinduizm'de hulûl için kullanılan Sanskritçe terim “avatara”dır (aşağı inmek, görünmek). Başta Vişnu olmak üzere çeşitli ilâhlar insanlığı kurtarmak üzere ya ilâhlık unsurunun bir kısmını (amâsavatarana) veya tamamını (pürnâvatârâ) bir bedene büründürerek yeryüzüne inmektedirler. Hinduizm'de avatara inancı dört çağ (yuga) doktriniyle birleştirilmiştir. Buna göre insanlığın ilk ve en mükemmel çağı Krita yugadır. Daha sonra sırasıyla her biri bir öncekine göre dejenere olmuş üç çağ (Tretâ, Dvâpara ve Kali) gelir. İçerisinde bulunulan Kali yuga en kötü dönemdir. Her bir çağda insanlığı kurtarmak üzere tanrı Vişnu on ayrı sûrette yeryüzüne gelmiştir. Daha değişik sayıları ve varyantları olmakla birlikte geleneksel on avatara şunlardır: Balık, kaplumbağa, yaban domuzu, insan-aslan, cüce, baltalı Rama, Rama, Krişna, Buddha, Kalkin.” Bkz. Kürşat Demirci, “Hinduizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/341-344.

⁶² Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 2/29.

⁶³ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 2/29.

⁶⁴ Mehmet Bulgen, Adnan Bülent Baloğlu, “Tenâsüh”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/444.

“Hz. İbrahim’in ailesi seçilmeden önce Hz. Nuh, âlemlerin içinden seçilmiş ve üstün kılınmıştı. Hz. Nuh’un zamanında başka ümmetler mevcut olmasaydı onun seçilip âlemlere üstün kılınması nasıl mümkün olurdu? Allah Hz. Âdem’i de seçip âlemlerden üstün kıldı. Hz. Âdem’den önce de ümmetler mevcut idi ki o, onların içinden seçilip onlardan üstün kılındı. Öyleyse Hz. Âdem’den önce de insanlar vardı ve o insanların ilki ve babası değildi. O, kendinden önce yeryüzünde yaratılmış olan yaratıklardan üstün kılınmıştı. Böylece Evrim Teorisi yerli yerine oturur ve doğruluğu sabit olur”.⁶⁵

Sindî’nin bu yorumu, Hz. Âdem’in ilk insan olarak yaratıldığını hiçbir yoruma meydan vermeyecek açıklıkta ve katiyette ifade eden birçok ayete aykırıdır. Kanaatimizce Sindî’yi söz konusu fikre götüren hata “âlemin” kelimesini “insanlık âlemi” manasına hasretmesidir. Oysa bu kelime melek, insan, cin gibi akıllı varlıkların yanı sıra bütün cansız varlıkları da içine alan geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Başka bir deyişle insanlığın dışında pek çok âlem daha mevcuttur ve Hz. Âdem onlardan üstün kılınmıştır. Bu kelimedenden sadece insanlık âlemi anlaşılabilir istikbalde bedenlere girecek olan insan ruhlarının kastedilmesi mümkündür. Ya da bu ifadenin “Onu nübüvvetle seçkin/üstün kıldı”, yani “Onu peygamber olarak gönderdi” diye anlaşılması da mümkündür.

2.13. Namazda Ayetlerin Manasını Bilmeyenlerin Çevirisini Okumalarının Gerekli Oluşu

Sindî, Nisâ 4/43. ayetin “*Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın!*” mealindeki ilk cümlesini tefsir ederken şunları söyler:

Namazda Kur’an okunur. Namazdaki bu tilavet, kul ile Rabbi arasında [kulun Allah’ı Rab olarak kabul edip onun emirlerine teslimiyetle itaat edeceğine dair verdiği] sözü tekrar hatırlamaktır. Zira imanın teşriye akseden manası “Bütün amellerin kaynağının Hz. Peygamber’in (s) Allah’tan vahiy yoluyla aldığı Kitaba/Kur’an’a dayanmasıdır.” Başka bir ifadeyle imanın İslam şeriatında tezahür eden manası “insanın sadece Kur’an’la amel edeceğine ve onu terk etmeyeceğine dair [Rabbi ile kendi arasında yapılmış] bir ahit ve sözleşmeden” ibarettir. Müslüman namazda Yüce Kur’an’ı okumaya başladığı zaman sanki Allah ile kendisi arasındaki bu sözleşmeyi hatırlamış olur. Bu hatırlama ancak kişinin açık bir bilince sahip olduğu zaman gerçekleşir ve insan ancak böyle bir durumda okuduğu tilavette Allah’ın emrettiğini anlayabilir. İşte bu nedenle Müslümanlar, sarhoş iken namaza yaklaşmaktan men edildiler. Buradaki emir açıktır. O da şudur: “Kur’an okumaktan maksat onun hükümlerini anlamaktır.” Onu Arap okuduğu zaman manasını anlar. Arap olmayan bir Müslüman ise [namazda] Kur’an okuduğu zaman onun manasını hiç anlamaz. Bu açıdan o sanki sarhoş gibi olur. Arap olmayan ve Kur’an’ın dilini anlamayan her Müslümanın namazda onun kendi dilindeki çevirisini okuması gerekir ki ne okuduğunu bilsin! Bu, İmam Ebû Hanîfe ile onun iki öğrencisinin fetvasıdır. Bu konuda onların arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Çünkü Arap olmayan bir Müslüman, Arapça öğrenmemişse ya da öğrenmeye gücü yoksa [namazda] çeviriyi [okumaya] mecbur olur. [Arapça bildiği için Kur’an’ı] Arapça aslından okumaya muktedir olduğu halde bir kişinin [namazda] onun çevirisini okumasının caiz olduğu görüşünü İmam Ebû Hanîfe’ye isnat etmek, katmerli bir cehalettir. Kısacası şu hususta üç imam [yani Ebû Hanîfe ve iki öğrencisi] arasında ihtilaf yoktur. “Arap olmayan bir mümin, Arapçayı anlamaktan aciz ise [namazda] Kur’an’ın kendi dilindeki çevirisini okur. Arapça anlamaya muktedir olduğu zaman [Kur’an’ı namazda] Arapça aslıyla okur, çeviriye ihtiyacı kalmaz. Arap olmayan âlimlerden şu iki grup, Bakara sûresinin 159. ayetini tefsir ederken açıkladığımız “*Allah’ın indirdiği açık delilleri ve hidayeti gizleyenlerin*” zümresine dâhil olurlar:

⁶⁵ Sindî, *İlhâmu’r-Rahmân*, 2/41.

- 1- Kendi vatandaşlarına namaz sahih olacak miktarda okunması gereken ayetlerin manasını anlayacak kadar Arapçayı öğretmekte gevşeklik gösterip yetersiz kalanlar.
- 2- Namazda okuduklarını anlamalarını sağlayacak Arapçayı öğrenemiyorlarsa namaz sahih olacak miktardaki ayetlerin kendi dillerindeki manalarını onlara öğretemeyenler. “Namazda Kur’an’ı Arapça aslıyla okuyanlar, okuduklarının manasını anlamasalar da üzerlerine farz olan namazı eda etmişlerdir.” diyenler, kesinlikle Kur’an’ı tahrif etmişlerdir.”⁶⁶

Sindî, yukarıdaki paragrafta birbiriyle iç içe olan birçok konuyu ele almıştır. Bunları kısaca şu şekilde değerlendirebiliriz:

1-Sindî'nin namazın manası hakkındaki tespiti doğrudur. Daha doğrusu söz konusu tespit, namazın birçok manasından biridir. Ancak namaz kılan bir Müslümanın Allah'a verdiği sözü hatırlaması için namazda okuduğu ayetlerin anlamını bilmesi gerekmez. Namazın böyle bir manasının olduğunu bilmesi ve namazda bunu hatırına getirmesi yeterlidir. Kaldı ki genellikle namazlarda okunan kısa sûrelerde bu manayı dile getiren ayetler mevcut değildir. Dolayısıyla bu sûrelerin manalarını bilen ve namazda onları düşünen biri, zihni ayetlerde geçen diğer konularla meşgul olacağı için tam aksine bu ahdi hatırlamaz.

2-Sindî'nin “Buradaki emir açıktır. O da şudur: Kur’an okumaktan maksat onun hükümlerini anlamaktır.” sözünün namazın dışında yerine getirilmesi mümkündür. Şöyle ki: Namaz kılmak isteyen bir Müslüman, namaz kılmadan önce okuyacağı sûre ya da ayetlerin kendi dilindeki çevirisini okuyarak namazda ne okuyacağını bilebilir.

3-Sindî paragrafın başında, Müzzemmil 73/20. ayetin emrine muvafık bir tarzda “Namazda Kur’an okunur.” demiştir. Bu cümlesinden sonra çeviri ile namaz kılınmasının gerekli olduğunu söylemesi, onun Kur’an tasavvuru hakkında ümmetin kahir ekseriyetinin bulunduğu noktadan farklı bir tarafta yer almasını zorunlu kılmaktadır. Başka bir deyişle “Kur’an’ın lafız ve manasıyla birlikte Allah’ı kelamı olduğunu değil de sadece manasının Allah’ın sözü olduğunu kabul etmiş olmaktadır. Oysa Kur’an’ın lafzı yani Arapça nazmı, herhangi bir dile tercüme edildiğinde bu çeviri metninin Allah’ın kelamı olmadığı, çeviriyi yapan beşerin sözü olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Öyleyse Kur’an’ın orijinal Arapça metni yerine onun herhangi bir dildeki çevirisini okuyan kimse, genel kabule göre namazda Kur’an okumamış sayılır ve dolayısıyla namazı batıl olur.

4- Öte yandan bu yorumuyla Sindî, namazda Kur’an’ın başka bir dile çevirisinin okunmayacağına dair Ebû Hanîfe’nin dışındaki bütün müçtehitlerin ittifakıyla günümüze kadar gelmiş olan genel teamüle aykırı bir görüş serdetmekle kalmayıp ibadette birliğin bozulması gibi ümmet içinde ifsada kapı açacak birçok mahzurun ortaya çıkabileceğini göz ardı etmektedir. Oysa nüzul sebebi de göz önüne alındığı zaman bu ayetin sevkindeki en önemli maksadın sarhoş kişinin ayeti yanlış okuyarak onu –tıpkı çevirisini okumada olduğu gibi- Kur’an olma vasfından çıkardığı için o vaziyette iken namazdan men edilmesidir. Ayrıca içki ile ilgili diğer ayetlerle beraber düşünüldüğünde bu ayetin içkinin tedricen haram kılınması sürecinde Bakara 2/219. ayetten sonraki ikinci aşamayı temsil ettiği ve içki içilmesini önemli ölçüde kısıtlayıp Mâide 5/90. ayetindeki nihaî yasaklamaya zemin hazırladığı açıkça görülmektedir.

5- Ayrıca Sindî'nin “Bu İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile onun iki öğrencisinin fetvasıdır. Bu konuda onların arasında herhangi bir ihtilaf yoktur” sözü doğru değildir. Zira Hanefî fihhına dair yazılmış en önemli kaynaklardan biri olan *el-Hidâye* adlı eserde, müellifi Mergînânî (ö. 593/1197) özetle şöyle demektedir:

⁶⁶ Sindî, *İlhâmu'r-Rahmân*, 2/174-175.

“Namazda Kur’an’ın Farsça ya da başka bir dildeki çevirisini okumak Ebû Hanîfe’ye göre caizdir; İmameyne göre ise caiz değildir. İmameyne göre ancak bir özür ve zaruret olursa böyle bir kıraat caiz olur. Bu özür kişinin Kur’an okumaya muktedir olamamasıdır. Kur’an okumayı öğrenince bu özür ve dolayısıyla da cevaz ortadan kalkar.” Görüldüğü gibi burada Ebû Hanîfe ile iki öğrencisi arasında –Sindî’nin söylediğinin aksine- başlangıçta bir ihtilaf mevcuttur. Ancak yine kaynakların belirttiğine göre “Ebû Hanîfe’nin daha sonra söz konusu içtihadından döndüğü” rivayet edilir. Hanefî mezhebinin muhakkik fakihleri bu rivayeti kabul etmişlerdir. Fetva da başlangıçta İmameynin görüşü olan ve daha sonra Ebû Hanîfe’nin de katıldığı içtihadı göre ‘Namazda Kur’an’ın başka bir dilde tercümesini okumak caiz değildir!’ diye verilmiştir.”⁶⁷

Mergînânî yukarıdaki ifadelerinde Ebû Hanîfe’nin söz konusu içtihadından döndüğünü söylese de bu iddia kesin değildir. Zira İmam Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805), Cessâs (ö. 370/981), Serahsî (ö. 483/1090) ve Kâsânî (ö. 587/1181) gibi Hanefî mezhebinin önde gelen otoritelerinin eserlerinde böyle bir bilgi mevcut değildir.⁶⁸

Meselenin aslı böyle iken Sindî, detaya girmeden fakihlerin içtihatlarını kendi görüşüne göre yorumlamıştır. Şöyle ki: İmameyn’in özrün kalkması için “Kur’an’ı öğreninceye kadar” ya da “Arapçayı güzelce okuyuncaya/telaffuz edinceye kadar” ve benzeri ifadelerini⁶⁹ “Kur’an’ın manasını öğreninceye kadar” diye takdim etmiştir. Oysa kaynakların hiç birinde “Kur’an’ın manasını öğreninceye kadar” ya da benzeri bir ifade mevcut değildir. Dolayısıyla bunun Sindî’nin sübjektif bir yorumu olduğu aşikârdır. Hem bu anlayış, realiteye ve vakiyaya da aykırıdır. Çünkü büyük bir ekseriyeti avam olan Müslümanların hepsinin Kur’an’ın manasını anlayacak kadar Arapça öğrenmeleri mümkün değildir. Kolaylık dini olan İslam’ın, mensuplarını zorlayacak böyle bir mükellefiyeti onlara emretmesi uzak bir ihtimaldir.

2.14. Alternatif Görüşlere Yer Vermemesi

Geniş ufku ve özgün fikirleri olmasına rağmen Sindî’nin *İlhâmu’r-Rahmân*’da gözlemlenen eleştiriye açık bir yönü de onun bazı konularda geçmişte bir kısım mutaassıp mezhep mensubu müfessirlerin yaptığı gibi önce fikrini beyan edip akabinde delilleri ona göre yorumlamasıdır. Bunun yanı sıra Sindî, yukarıdaki meselede olduğu gibi fikir beyan ettiği konularda alternatif görüşlere değinmeden sadece kendi görüşünü beyan etmekle yetinmekte ve böylece karşı olduğu görüşleri bilgisi olmayan okuyucunun gözünden kaçırmaktadır. Dolayısıyla okuyucu, şayet konu hakkında yeterli bilgiye sahip değilse o hususta Sindî’nin görüşünden başka bir görüş olmadığı vehmine kapılmaktadır. Oysa hakperest olan bir bilim insanı, önce bir konu hakkındaki bütün görüşleri serdetmeli, ardından kendi tercih ettiği görüşü delilleriyle birlikte ortaya koymalıdır.

2.15. Osmanlı Hilafetine Yönelik Eleştiriler

Sindî, yukarıda 9. başlık altında zikrettiğimiz sözlerinde Ayasofya’nın camiye tahvil edilmesini hata olarak nitelemiş; bu sebeple Osmanlı Devletini ve zımnen Hz. Peygamber’in (s) övgüsüne mazhar olmuş Fatih Sultan Mehmed’i eleştirmişti. O, ümmetin kahir ekseriyetinin görüşüne muhalif olan bu tutumunu, Osmanlı hilafetini şu haksız gerekçeyle tenkit ederek sürdürmüştür:

⁶⁷ Bkz. Mergînânî, Ebû’l-Hasen Burhânüddin Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti’l-mübedî*, nşr. Talâl Yusuf, (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, t.y.), 1/48-49; Âlemgîriyye, *el-Fetâvâ el-Hindiyye*, (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1310), 1/69-70.

⁶⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Kaşif Hamdi Okur, “Ebû Hanîfe’nin Kur’an ve Ana Dilde İbadet Anlayışı”, *Devirleri Aşan Meş’ale İmâm-ı A’zâm Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2015), 139-147; Kaşif Hamdi Okur, “Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili” *Dini Araştırmalar*, 1/3, (Haziran 1999), 171-203; Kaşif Hamdi Okur, “Ebû Hanîfe ve Ana Dilde İbadet”, *İslâmî Araştırmalar*, 15/1-2, (2002), 83-90; Kaşif Hamdi Okur, “Serahsî’nin Referans Kaynağı Olarak Kur’an’a Bakışı ve İbadet Dili Anlayışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/22, (2012/2), 211-227.

⁶⁹ Okur, “Ebû Hanîfe’nin Kur’an ve Ana Dilde İbadet Anlayışı”, 140.

“İnsanlar Çarlık Rusyası’nda ibretlik olaylar gördüler. Bundan daha büyüğünü veya küçüğünü Osmanlı hilafeti döneminde gördüler. Onlar, dünyanın çeşitli bölgelerindeki insanları kendi hilafet yurtlarında topladılar ve hilafeti kendilerine tabi olan bütün milletlerde hâkim kıldılar. Onların takip ettikleri bu yolun İslam ile hiçbir alakası yoktur ve bu kesinlikle helak olacakların yoludur. Nitekim bu hilafet üç yüz sene yaşayabilmiştir.”⁷⁰

Kanaatimizce Sindî’nin bu görüşlerine katılmak mümkün değildir. Öyle anlaşılıyor ki zamanındaki olumsuz olaylar, onun zihin dünyasında her şeyi yerli-yersiz, haklı-haksız eleştiriye tabi tutma tavrının oluşmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu cümleler, onun tarihi iyi okuyamadığını da göstermektedir. Çünkü:

1-Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı olmasaydı Haçlı saldırılarına karşı İslam ümmetini kim koruyacaktı? İslam ümmetinin bekası mümkün olacak mıydı veya ne ölçüde mümkün olacaktı?

2-Osmanlı’nın elbette ki hataları olmuştur. Ancak onların yolunun İslam dini ile hiçbir ilgisinin olmadığını söylemek çok ağır bir ithamdır. Osmanlı’nın son dönemlerinde İngilizlerin oyununa gelen bazı Arapların haksız tutumları istisna edilirse Müslüman hatta gayrimüslim reyanın kendilerinden/Oamanlılardan razı olmaları bu ithamları nakzetmektedir.

3-İslam dinine giren her millet karınca kararınca bu dine hizmet etmiştir. Özellikle Abbasi, Endülüs Emevi ve Osmanlı devleti büyük medeniyetler inşa etmiştir. Ayrıca temizliği dahi bilmeyen Avrupa’nın kilisenin baskısından kurtulup medenileşmesinde ve bugünkü seviyeye ulaşmasında bilhassa Endülüslü Müslümanların rolünün göz ardı edilmesi ancak tarihî gerçeklerden bihaber olmakla izah edilebilir.⁷¹

4-Osmanlı hilafeti üç yüz sene değil dört yüz sene yaşamıştır ve dört asır azımsanacak bir süre değildir.

5-Osmanlı hilafetinin yıkılmasından sonra İslam âleminin düştüğü ve günümüze kadar devam edegelen vahim durum, bu devletin varlığının ümmet için ne denli önemli olduğunu gösteren en açık delildir.

Sindî’nin Osmanlı devletine yönelik ikinci eleştirisi Avrupa’da zimmilere karşı iyi muamelede bulunmayışıdır:

“Bizimle savaşmayanlara karşı savaşmak ise cehalettir. Nice İslâmi hükûmetler zimmilere karşı yanlış bir şekilde davrandıkları için fesada uğradılar. Özellikle Hindistan’da durum böyledir. Aynı şeyi Avrupa’da Osmanlı Devleti’nin yaptıklarında da görürüz. Onlar bu hususta Hindistan hükümetini aynen takip etmişlerdir.”⁷²

Detay vermediği için Sindî’nin ne kastettiğini bilmiyoruz. Ancak şu kadar var ki Sindî’nin maksadı ne olursa olsun bu, haksız bir ithamdır.

Osmanlı Devleti’nde zimmilerle ilgili haklar öylesine genişler ki bu meselenin zamanla devletin aleyhine dönüşen bir durum ortaya çıkardığını ifade eden araştırmacılar olmuştur. Nitekim Stanford Shaw, Osmanlı idarecilerinin zimmilerle ilgili tutumlarının gereğinden fazla özgürlükler içerdiği, bu sebeple de İmparatorluğun son yüzyılında azınlık sorunlarının çıktığı, eğer zimmilere tanınan haklar daha az olsaydı azınlık sorunlarının bu kadar büyümeyeceğini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Osmanlılar, dünya tarihi boyunca başka yerlerde başka istilacıların yaptıkları gibi, istila ettikleri yerlerde yaşayanları din değiştirmeleri için zorlamayı reddetmemiş olsalardı,

⁷⁰ Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/215.

⁷¹ Bkz. Ahmet Gürkan, *İslâm Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1969).

⁷² Sindî, *İlhâmü'r-Rahmân*, 1/247.

Osmanlı İmparatorluğu'nu son yüz yılında büyük zaafa düşürecek hiçbir azınlık sorunu olmayacaktı. Oysa Osmanlılar, bunun yerine Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere kendi dinî önderleri yönetiminde, kendi dillerini ve geleneklerini kullanarak, kendi okullarını, mahkemelerini, yetimhanelerini, hastanelerini vb. koruyup sürdürerek, sultanın koydukları, istenen vergileri ödedikleri, İmparatorluk sınırları içinde güvenlik ve düzeni sürdürdükleri sürece Osmanlı egemen sınıfıyla pek az bir ilişki içinde, kendi yaşamlarını daima yaşama hakkı tanıdılar. Dahası, Hristiyanlar ve Yahudiler, Sultan tarafından yalnız Müslümanlara getirilmiş olan bir takım yükümlülüklerden de muaftırlar...⁷³

Bu satırlar göstermektedir ki Sindî, mensup olduğu dinin medeniyetini, tarihini ve temsilcilerini bir gayrimüslim kadar tanıyamamıştır.

SONUÇ

Ubeydullah es-Sindî, çağdaş dönemde Hindistan'da yetişmiş, hayatını ilme ve cihada adanmış çok yönlü bir İslam âlimidir. Aynı zamanda renkli bir siyasi kişiliğe sahip olan Sindî, Hindistan'ın bağımsızlığına kavuşmasında en büyük payı olan kahramanlardan biridir. Eserlerinden geniş bir ufka ve derinliğe sahip olduğu anlaşılan Sindî'nin birçok eserinden biri de *İlhâmu'r-Rahmân fi tefsîri'l-Kur'ân 'alâ usûli'l-İmâm Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî* adlı tefsiridir. İki cilt halindeki küçük hacmine rağmen Tefsir Tarihi açısından önemli olan bu eserinde Sindî, Kur'an'ın ilk dört sûresini Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî'nin anlayışına göre tefsir etmiştir. Ayetlere farklı ve özgün yorumlar getirmiştir. Sindî, ictimai tefsirlere güzel bir örnek olan bu eserinde özellikle zamanındaki İslam toplumunun problemlerini ele almış ve bunlara çözümler üretmiştir. Müslümanların yanlış anlayış ve uygulamalarını eleştirmiş, bunların yerine ikame edilecek öneriler sunmuştur.

Pek çok açıdan takdire şayan olan bu tefsirin beşerin her eserinde bulunması kaçınılmaz olan bazı kusurlardan salim olması elbette ki düşünülemez. Dolayısıyla bu eser de birçok yönden eleştiriye açıktır. İçinde teşbih ve teccimi çağrıştıran bazı ifadelerin yer alması, maksadı aşan ifadelerin bulunması, mucizelerin tabiat olayları ile izah edilerek sıradanlaştırılması, bütün dinleri uzlaştırma fikri, Hz. Âdem'in ilk insan olmadığı ve evrim teorisinin gerçek olduğu, ayetlerin manasını bilmeyenlerin namaz kılarken onların kendi dilindeki çevirisini okumaları gerektiği gibi hususlar bunlardan bazılarıdır. Sindî, namazda ayetlerin çevirisinin okunması konusunda Hanefî mezhebinin dışındaki diğer bütün mezhep imamlarının görüşlerini ve Hanefî mezhebinde müftâ bih olan hükmü göz ardı etmiştir. Üstelik İmameyn cevazı "Arapçayı telaffuz edememe" şartına bağladığı halde "İmameyn ile Ebû Hanîfe arasında bu hususta ihtilaf yoktur" diyerek gerçeğe aykırı bir beyanda bulunmuştur.

Kanaatimizce söz konusu eser bağlamında Sindî'nin eleştirilmesi gereken hususlardan birisi de şudur: Sindî, ayetleri önce Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî'nin öğretileri doğrultusunda kendi anlayışına göre tefsir etmektedir. Akabinde aynı konudaki diğer alternatif görüşlere hiç değinmeden kendi tezine delil getirmekte ya da delilleri kendi tezini destekleyecek şekilde yorumlamaktadır. Oysa hakperest bir bilim adamı, önce kendi görüşü de dâhil olmak üzere bütün alternatif görüşleri zikreder. Ardından hangi görüşü tercih ettiğini herhangi bir manipülasyon ve çarpıtmaya tevessül etmeden delilleriyle birlikte ortaya koyar. Gerekli gördüğü durumlarda diğer görüşlerin neden kabul edilmemesi gerektiğini, tercih ettiği görüşte yaptığı gibi yine deliller eşliğinde izah eder.

⁷³ Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, (2006), 276.

KAYNAKÇA

- Âlemgîriyye. *el-Fetâvâ el-Hindiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1310.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd -Ebû Muhammed- Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Birişik, Abdulhamit. *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyasî Düşüncesi ve Tefsiri*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Bulğen, Mehmet- Baloğlu, Adnan Bülent. "Tenâsüh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/443-446. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Çelebi, İlyas. "Remil," *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/ 555-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2007,
- Demirci, Kürşat. "Hinduizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ebussuûd Efendi, Şeyhülislâm Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm/Ebussuûd Tefsiri*. Tahkik: Mehmet Taha Boyalık, Ahmet Aytepe, Ziyaüddin el-Kaliş, Muhammed İmâd Nabulsî. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Gürkan, Ahmet. *İslâm Kültürünün Garbî Medenileştirmesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1969.
- Karataş, Ali İhsan. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 267-284. 15/1, (2006).
- Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî. *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî*. nşr. Talâl Yusuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. nşr. Yusuf Ali el-Büdeyvi. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib 1419/1998.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Ebû Hanîfe'nin Kur'an ve Ana Dilde İbadet Anlayışı". *Devirleri Aşan Meş'ale İmâm-ı A'zâm Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. 139-147. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2015.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili" *Dini Araştırmalar*. 171-203. 1/3, (Haziran 1999).
- Okur, Kaşif Hamdi. "Ebû Hanîfe ve Ana Dilde İbadet", *İslâmî Araştırmalar*. 83-90. 15/1-2, (2002).
- Okur, Kaşif Hamdi. "Serahsî'nin Referans Kaynağı Olarak Kur'an'a Bakışı ve İbadet Dili Anlayışı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 211-227. 11/22, (2012/2).
- Râzî, Fahreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sindî, İmâm Ubeydullah İbn el-İslâm es-Sindî. *İlhâmu'r-Rahmân fî tefsiri'l-Kur'an 'alâ usûli'l-İmâm Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî*, [İmla eden: Sindî, Yazıya geçiren: Musâ Cârullah]. Karaçi: Beytü'l-Hikme, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1408.